

Crnogorski Telekom AD, Moskovska 29, 81000 Podgorica
Pavle Đurović, direktor Sektora korporativnih i pravnih
poslova i sekretar Društva
+38220433540 | pavle.djurovic@telekom.me

**Agencija za elektronske komunikacije i poštansku
djelatnost**
Gospodin Darko Grgurović, izvršni direktor
Džordža Vašingtona 56 /2
81000 Podgorica, Crna Gora

Predmet CT komentari na nacрте testa tri kriterijuma pet relevantnih tržišta

Datum : 22.11.2023. godine

Poštovani,

U okviru javnog konsultativnog procesa o nacртima dokumenata o provjeri ispunjenosti Testa tri kriterijuma na relevantnim tržištima :

- 1) Maloprodajno tržište pristupa javnoj telefonskoj mreži na fiksnoj lokaciji, za fizička i pravna lica;
- 2) Maloprodajno tržište javno dostupne usluge lokalnih i međumjesnih poziva za pravna i fizička lica, koja se pruža na fiksnoj lokaciji;
- 3) Maloprodajno tržište javno dostupne usluge međunarodnih poziva za pravna i fizička lica, koja se pruža na fiksnoj lokaciji,
- 4) Veleprodajno tržište poziva koji potiču (originiraju) iz javne fiksne telefonske mreže;
- 5) Veleprodajno tržište pristupa i započinjanja (originacije) poziva iz javnih mobilnih telefonskih mreža;

Crnogorski Telekom prije svega želi izraziti zadovoljstvo što su u dokumentima detaljno obrađeni različiti podkriterijumi u okviru zadatih kriterijuma, što je dužna pažnja posvećena elaboriranju potencijalnih ,strukturnih barijera ulaska na relevantna tržišta, naročito kada su u pitanju maloprodajna tržišta.

Obrađivači dokumenata su naročito kod tih relevantnih tržišta pravilno i sveobuhvatno sagledali sve pokazatelje i pravilno ocijenili tendenciju razvoja efikasne tržišne konkurencije.

Agenciji je poznato da smo očekivali da će i prilikom ranijih postupaka provedbe testa tri kriterijuma doći do zaključaka da maloprodajna tržišta više nijesu podložna ex ante regulaciji jer su ta relevantna tržišta i ranije pokazivala da imaju tendenciju efikasne tržišne konkurencije naročito od 2017 godine. Uz dalji razvoj konkurencije na tim tržištima, kome smo svjedočili posljednjih godina, u ovom krugu primjene testa tri kriterijuma bilo je više nego očekivano da se donesu takvi zaključci, što je i učinjeno a obradivači dokumenata kroz svoj izuzetno profesionalan pristup pravilno utvrdili izvedene zaključke, detaljno ih objasnili, te nedvosmisleno dokazali pravilnost i opravdanost zaključaka, zbog čega možemo samo izraziti zadovoljstvo što je do toga došlo.

Iako je detaljna provedba i provjera ispunjenosti relevantnih kriterijuma i potkriterijuma dovela do zaključaka koje smo očekivali moramo iskazati svoj stav da nijesmo saglasni s nekim konstatacijama iznijetim u dokumentima koji se tiču usluga koje čine pojedino tržište, a na to jeste važno ukazati da bi se pravilno ocijenilo u budućim analizama drugih relevantnih tržišta.

Naime, ne možemo se saglasiti da se pozivi iz mobilne mreže smatraju komplementarnom uslugom usluzi pozivima iz fiksne mreže, već da su to po svemu substitutivne usluge, a upravo procenat penetracije korisnika telefonskih usluga u mobilnoj mreži na to ukazuje. Agencija navodi da je taj procenat od 2020 do 2022 godine porastao za 18% tj krajem 2022 je iznosio 205,4%. Agencija konstatuje da povećanje penetracije korisnika telefonskih usluga u mobilnim mrežama ukazuje na veće korišćenje usluga i značajan trend fiksno-mobilne supstitucije. Smatramo da ne samo da ukazuje na značajan trend već je zaista u pitanju puna fiksno- mobilna supstitucija, dakle obostrana zamjenjivost.

Uostalom Agencija je na starni 56 dokumenta nacрта testa tri kriterijuma koji se odnosi na veleprodajno tržište poziva koji potiču iz mobilne telefonske mreže konstatovala postojanje značajnog stepena fiksno-mobilne supstitucije jer navodi sljedeće „Rast stope penetracije i rast broja pretplatnika od 13,75% u 2022. godini u odnosu na 2021. godinu je prvenstveno rezultat rasta tražnje za korišćenjem novih usluga u mobilnom portfoliju, poput usluga prenosa podataka, ali i rezultat značajnog stepena fiksno-mobilne supstitucije.

Takodje kako godinama na to ukazujemo ne možemo ni ovoga puta propustiti da istaknemo da je neohodno da Agencija uzme u ozbiljno razmatranje značaj još jedne itekako rastuće usluge, a to je supstitucija svih poziva, kako iz fiksne tako i mobilne mreže, a riječ je o pozivima posredstvom raznih internet platformi-aplikacija. Koliko god da se Agencija u dokumentima koji su predmet ovog konsultativnog procesa osvrće i na taj aspekt, ipak je to nedovoljno jer ne utiče na ključne zaključke Agencije. Naravno u dokumentima se nude razlozi za to ali u pitanju su uglavnom neka generalna pravila zašto se neka usluga ne smatra supstititom druge, no argumenti možda na nekim tržištima imaju smisla, ali ne i na crnogorskom.

U ranijim prilikama komentarisanja rezultata provodjenja testa tri kriterijuma na tržištima koja su i sada predmet ovih javnih konsultacija, ukazivali smo na rezultate raznih istraživanja koji govore o korišćenju internet platformi za uslugu poziva, a ovoga puta je Agencija i sama to navela u dokumentima (Istraživanje zadovoljstva korisnika koje je provela Agencija „Damar” aprila 2022 godine) iz koga se vidi da je kao glavni razlog upotrebe interneta– komunikacija putem različitih platformi te da taj procenat iznosi 67,8%. Agencija i sama navodi da je to usluga koja vrši konkurentski pritisak na fiksne govorne usluge.

Smatramo cjelishodnim ukazati i na rezultate poslednjeg istraživanja koje je za potrebe Agencije radila agencija „Damar” maja /juna 2023 godine (dostupno na web stranici www.ekip.me) iz koga se može vidjeti da je procenat smart telefona u Crnoj Gori u period 2021-2023 kretao od 87,5 do 97,2 a da je Viber najrasprostranjenija aplikacija kao i u ranijem periodu tako i u 2023. godini (u periodu 2021 -2023 procenat korišćenja te aplikacije se kretao od 97,8 do 97,2.) Pored Viber-a značajan procenat korišćenja bilježi aplikacija WhatsApp (43 do 54, 7). Budući da su u pitanju aplikacije koje se koriste za govorne usluge, tekstualne i multimedijalne poruke, smatramo da to dovoljno govori u prilog tvrdnje da te OTT usluge vrše značajan konkurentski pritisak na sve govorne usluge bilo iz fiksne ili mobilne mreže elektronskih komunikacija, tako da zaista predstavlja zamjensku uslugu za obje kategorije poziva.

Takođe u prilog tome idu sljedeći podaci dostupni na sajtu MONSTATa iz kojih se vidi veoma visok procenat korisnika kojisu na pitanje za koje su aktivnosti preduzimali putem interneta odgovorili da je riječ o telefoniranju putem interneta (video razgovori):

Tabela 17. Koje ste aktivnosti preduzimali preko Interneta u privatne svrhe u poslednja 3 mjeseca, u %

	2020	2021
Čitanje ili preuzimanje on line novina ili časopisa	78,4	80,2
Telefoniranje putem Interneta/video razgovori	94,5	97,1
Slanje/primanje e-mailova	67,9	
Korišćenje društvenih mreža	86,8	86,8

Agencija međutim u dokumentima ističe sljedeće „pored VoIP poziva koji osiguravaju poseban virtuelni kanal za prenos govora, postoje i tzv. “neupravljeni “(eng. non-managed) pozivi koji se pružaju putem internetskog protokola, ali koji u isto vrijeme u jednom svom dijelu prolaze kroz javni internet i kao takvi nemaju garantovani kvalitet, iz čega proizilazi da je riječ o usluzi koja po kvalitetu ne odgovara javno dostupnoj telefonskoj usluzi u fiksnoj mreži, i kao takva ne predstavlja supstitut pozivima koji potiču iz

fiksnih mreža. Neupravljeni pozivi najčešće se pružaju kao OTT (eng. Over the Top) usluge. Ovakve vrste usluga se u većini slučajeva ograničavaju na ostvarivanje poziva do drugih korisnika koji upotrebljavaju istu OTT aplikaciju. Pored toga, i korisnik koji zove i pozvani korisnik moraju biti ulogovani na istu aplikaciju, za čiju su im upotrebu potrebni posebni uređaji poput smart telefona, tableta ili računara”.

U skladu s navedenim, Agencija smatra da se neupravljeni pozivi putem OTT aplikacija ne mogu se smatrati odgovarajućim supstitutom standardnoj (IMS) javno dostupnoj telefonskoj usluzi s aspekta analize stepena susstitutivnosti na strani tražnje.

Zbog prethodno navedenih argumenta rezultata relevantnih istraživanja smatramo spornim ovaj zaključak pa i iz razloga što je poznato da jedan prosječni korisnik u našoj zemlji koristi više od jedne aplikacije, pa 4 ili 5, a i više, tako da je korisnik dostupan putem različitih platformi. Aplikacije se, opštepoznato je, veoma mnogo koriste kao zamjenska usluga svim pozivima a pa i međunarodnim pozivima iz fiksne mreže. Uostalom valja podsjetiti da je u tački 36 Smjernica za analizu tržišta i ocjenu značajne tržišne snage na temelju regulatornog okvira EU-a za elektronske komunikacione mreže i usluge iz 2018 godine propisano da „ kao potencijalna sila u tržišnom natjecanju s postojećim maloprodajnim komunikacijskim uslugama pojavile su se takozvane „over-the-top” (OTT) usluge ili drugi komunikacijski putovi povezani s internetom. Stoga bi državna regulatorna tijela trebala ocijeniti mogu li se, na osnovi usmjerenoj prema budućnosti, u okviru takvih usluga ponuditi proizvodi koji će djelimično ili potpuno zamijeniti tradicionalne telekomunikacione usluge (36)”.

Naravno da je mnogo prije 2018 godine to već bila rastuća usluga (dok se faktički našlo u EU dokumentu s prošlo je značajno vrijeme), tako da to jeste segment koji treba ozbiljno s punom pažnjom cijeliti u procjeni zamjenjivosti usluga te kretanju konkurentnosti tržišta u budućem relevantnom periodu. Na kraju ne ;inise da je korisnicima koji koriste ove aplikacije pretjerano važan kvalitet te usluge.

Cijenimo potrebnim ukazati na potrebu većeg stepena konsistentne procjene pojedinih kriterijuma kod svih pet dokumenta koji su predmet ovog javnog konsultativnog procesa. Ovdje ukazujemo na jedan zaključak sadržan u tekstu Nacrta koji se odnosi na uslugu međunarodnih poziva iz fiksne mreže (tačka 4.1.1.2. Prisustvo nenadoknadivih troškova na str 45)u kome se kaže sljedeće :

„Crnogorski Telekom je jedini operator koji raspolaže pristupnom mrežom baziranoj na kablovima sa bakarnim paricama i kablovima sa optičkim vlaknima putem kojih pruža javne elektronske komunikacione usluge na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore. S druge strane, alternativni operatori se dominantno opredjeljuju da uslugu pristupa fiksnoj mreži i usluge govorne telefonije, uz geografska ograničenja, nude krajnjim korisnicima korišćenjem sopstvene pristupne mreže koju realizuju pretežno putem koaksijalnih i/ili optičkih kablova i u manjoj mjeri preko fiksnog bežičnog pristupa.

Kako ulazak alternativnih operatora u ranijem periodu nije onemogućen značajnim troškovima i vremenom potrebnim da se izgrade alternativne mreže da bi se uspješno takmičile sa mrežom Crnogorskog Telekoma kao aktuelnog operatora sa značajnom tržišnom snagom, Agencija ocjenjuje da navedene činjenice ukazuju da prisustvo nepovratnih troškova ne predstavlja značajnu prepreku za ulazak na tržište maloprodajnih usluga."

S druge strane u dokumentu Nacrta testa tri kriterijuma koji se odnosi na pozive koji potiču iz fiksne mreže na str 47 stoji sljedeće:

„Crnogorski Telekom je jedini operator koji raspolaže pristupnom mrežom baziranoj na kablovima sa bakrnim paricama i kablovima sa optičkim vlaknima putem kojih pruža javne elektronske komunikacione usluge na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore.

S obzirom da je operatorima otežano izgraditi novu infrastrukturu sa nacionalnom pokrivenošću za pružanje usluge započinjanja (originacije) poziva iz javnih komunikacionih mreža koja se pruža na fiksnoj lokaciji, prvenstveno zbog visokih nenadoknadivih troškova i potrebnog vremena izgradnje infrastrukture, Agencija smatra da je prisustvo nenadoknadivih troškova strukturalna prepreka razvoju konkurencije na ovom tržištu.”

Kako je u pitanju ista mreža i isti učesnici na tržištu i na kraju u oba slučaja u pitanju su pozivi iz fiksne mreže, smatramo da , nezavisno od toga da li je tržište veleprodajno ili maloprodajno, ova konstatacija

mora biti istovjetna u svim dokumentima, a jasno je da je zaključak u dokumentu testa tri kriterijuma koji se odnosi na međunarodne pozive ima uporište u stvarnoj situaciji na tržištu elektronskih komunikacija u Crnoj Gori.

Kako je kriterijum „prisustvo nenadoknadivih troškova„ veoma važan segment za ocjenu ispunjenosti prvog kriterijuma testa onda predlažemo da Agencija u finalnom dokumentu donese drugačiji zaključak u pogledu ispunjenosti tog kriterijuma tj donese zaključak da prvi kriterijum za veleprodajno tržište poziva koji originaraju iz fiksne meže nije zadovoljen. Ovo stoga što je u dokumentu jedino kod tog potkriterijuma od svih potkriterijuma koji su ocjenjivani u okviru segmenta „strukturne barijere ulaska na tržište“, konstatovno da je to prepreka razvoju kokurencije na tržištu. Kod ostalih segmenta: ekonomija obima, ekonomija širine, stepen vertikalne integracije, tehnološke prednosti, stepen diversifikacije usluga i prepreke za kranje korisnike da predju na mrežu drugog operatora, to nije utvrđeno niti postoje objektivni uslovi da se to utvrdi. Čak ni kod segmenta „nadzor infrastrukture koju nije lako replicirati„ to nije konstatovano jer godinama svjedočimo trendu izgradnje i razvoja sopstvenih mreža alternativnih operatora na koji i Agencija ukazuje u dokumentima koji su predmet ovog konsultativnog procesa.

Naravno, generalno posmatrano, izgradnja mreže uzrokuje visoke investicije na čiji se povrat teško može računati u razumnom vremenskom periodu , ali primjer crnogorskog tržišta pokazuje da su dostupni različiti modeli saradnje na polju zajedničkog korišćenja infrastrukture koji čine da situacija sa povratom investicija ne mora biti neminovna takva, tako da generalno ne postoje snažne barijere za ulazak na tržište usluga koje se pružaju putem fiksne mreže.

Takođe bi htjeli ukazati na jednu konstataciju koja je sadržana u svim dokumentima o relevantnim tržištima fiksne mreže na kojima je primijenjen test tri kriterijuma u kojoj se navodi da „ prisustvo vertikalno integrisanog operatora na veleprodajnom i maloprodajnom nivou u lancu usluga može hipotetički otežati alternativnim operatorima korišćenje neophodnih veleprodajnih usluga pristupa mreži u svrhu pružanja usluga krajnjim korisnicima. Naime, vertikalno integrisani operatori mogu hipotetički otežati ulazak potencijalnim učesnicima na tržište primjenom brojnih cjenovnih i ne-cjenovnih antikonkurentskih strategija. Međutim, Agencija je u ranijim postupcima sprovođenja analiza relevantnih tržišta identifikovala potencijalne i aktuelne antikonkurentske aktivnosti od strane operatora sa značajnom tržišnom snagom, nakon čega je propisivala adekvatne i proporcionalne regulatorne mjere kao efikasan instrument za spriječavanje ili ublažavanje cjenovnog i ne-cjenovnog diskriminatornog ponašanja.“

Naš stav je međutim da je neophodno se iz ove konstatacije isključi termin „aktuelne antikonkurenetske aktivnosti“ jer se radi isključivo o kriterijumu „stepen vertikalne integracije “ koji se treba cijeliti budući da postoji mogućnost antikonkurenetske aktivnosti ,no to ne znači da se ona u praksi zaista i dešavala.

Smatramo stoga da se taj dio teksta mora isključiti iz konstatacije jer antikonkurentska praksa nije utvrđena, već samo postoji mogućnost kada na tržištu djeluje vertikalno integrisani operator.

Napominjemo da slična konstatacija postoji i u dokumentu koji se odnosi na usluge mobilne mreže, s tim što je obrađivač tog dokumenta na više mjesta spomenuo koordiniranu praksu tri operatora a na strani 61 se zaključuje sljedeće :„Nakon razmatranja stepena sličnosti i karakteristika paketa usluga, Agencija zaključuje da su određeni paketi usluga vrlo slični, što ukazuje na to da mrežni mobilni operatori osmišljavaju slične tržišne strategije, što je potvrda podsticaja da se dogovaraju i uključe u koordinisane antikonkurentske aktivnosti.“

Smatramo da ovaj poslednji dio rečenice treba brisati u finalnom dokumantu jer sličnost paketa može da ukazuje na slične tržišne strategije ali ne možemo prihvatiti da se konstatuje dogovaranje i uključivanje u koordinisane antikonkurentske aktivnosti.

Slične konstatacije koordinisanog ponašanja operatora spomenute su na str. 56 , 58 kao i na strani 60 istog dokumenta iz čega se može zaključiti da je Agencija stava da zaista postoje koordinisane aktivnosti, a u stvari je riječ pretpostavkama da se one mogu desiti s obzirom na simetričnu poziciju postojećih operatora ali ne i da se takva aktivnost dešava. Stoga je potrebno prilikom pripreme finalnog dokumenta brisati takve konstatacije koje insinuiraju postojanje antikonkurenstke prakse, već umjesto toga treba konstatovati da samo postoji potencijal za njih, ne i da se one dešavaju.

Cijenimo da će Agencija u daljem radu na finalnim dokumentima provođenja testa tri kriterijuma uzeti u obzir i ove aspekte na koje smo ukazali u ovim sugestijama i komentarima, a kada je u pitanju Veleprodajno tržište poziva koji potiču iz fiksne mreže nakon brižljive ocjene ispunjenosti i prvog i drugog kriterijuma donijeti zaključak da i na tom tržištu navedeni kriterijumi nijesu zadovoljeni.

Na kraju želimo napomenuti da smo se opredijelili da komentare ne segmentiramo po pojedinim tržištima koje su predmet nacрта dokumenata, budući da su u dokumentima sadržani brojni slični argumenti i zaključci, te da su isprepletani brojni podaci, argumenti i konstatacije. Nadamo se da to nije umanjilo jasnoću naših sugestija i komentara, jer smo samo izbjegli ponavljanje isti konstatacija .

S poštovanjem,

Pavle Đurović, direktor Sektora korporativnih i pravnih poslova i sekretar Društva